

БИЛАН СУХБАТ
"АЛПОМИШ"

Омонгула Мадаев

2

82.548
M14

82.598

М 14.

Омонгула Мадаев

2

"АЛШОМИШ"
БИЛАН СУХБАТ

БС. 553
М14

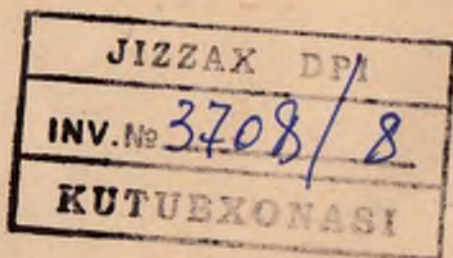
ОМОНУЛЛА МАДАЁВ

„АЛПОМИШ“
БИЛАН СУҲБАТ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

Фольклоршунос Омопулла Мадаев ўзининг «Алпомиш» билан суҳбат» китобида ўзбек қаҳрамонлик эпосининг намунаси «Алпомиш» достонини бугунги кунимиз нуқтаи назаридан таҳлил қилган. Шу пайтгача достонда алоҳида ўрганилмаган шахс эрки, асарга ислом дини таъсири, инсон руҳий аҳволи ифодаси каби масалаларни ёритган. Китобчада «Алпомиш» достонидаги ҳикматли сўзлар, иборалардан намуналар, мақоллар илова қилинган.

Асар академик лицей, коллеж, мактабларнинг ўқувчилари, олий ўқув юртлари талабалари, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари, халқ оғзаки ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

СУЗ БОШИ УРНИДА

Азиз юртдошлар, агар хориждан келган бирон сайёҳ Сиздан ўзбек халқи жаҳон халқлари маданият хазинасига ўзининг қайси оғзаки ижод намунаси билан муносиб ҳисса қўшганини сўраса, ҳеч иккиланмай «Алпомиш» дostonини айтишингиз мумкин. Чунки бу дoston дунёдаги бошқа халқлар оғзаки ижодидаги «Калевала», «Нартлар», «Форсайтлар ҳақидаги Сағлар», «Манас» каби қимматли ва нодир асарлар қаторидан муносиб ўринга эга. Халқимизнинг ноёб истеъдодли фарзандлари ижод қилган «Алпомиш»ни Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислом шоир, Пўлкан шоир каби фавқулодда хотира кучига эга бахшилар ижро этганлар. «Алпомиш»ни куйлаш ҳар бир бахши учун шараф ҳисобланган. «Алпомиш»ни ёзиб олиш, ўрганиш, нашр қилишда қатнашиш, у ҳақда биронга эътиборга лойиқ илмий мулоҳаза айтиш билан эса ўзбек олимлари юксак фахр туйганлар. Дostonнинг ўнлаб нусхалари Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт илмий текшириш институти ходимлари, турли олий ўқув юртлари олимлари, талабалари томонидан ёзиб олинган.

Абдурауф Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, В. М. Жирмунский, Ҳоди Зарифов каби марҳум шоирларимиз ва олимларимиз «Алпомиш» дostonининг бизгача етиб келишига ҳисса қўшганлар. Дostonни оғир таҳқирлардан ҳимоя қилганлар. Муҳаммаднодир Саидов, Тўра Мирзаев, Баҳодир Саримсоқов каби етук олимлар эса бу дostonни илмий жиҳатдан ўрганишни давом эттирганлар. Уларнинг ҳар бир тадқиқот ва мақолалари дostonдаги бирон илмий муаммони ҳал қилишга бағишланган. Бизнинг мақсадимиз дostonни аввал ўрганган олимларнинг илмий мулоҳазаларига суянган ҳолда халқимиз оғзаки ижоди мухлисларига «Алпомиш» дostonидаги айрим масалаларни яхшироқ тушунишларига кўмаклашмакдир.

Ўзбекистон кўп йиллик тарихи давомида мустақил ривожланиш йўлига ўтганлиги муносабати билан халқимиз оёзаки ижоди асарларини ҳар томонлама эркин таҳлил этиш имконига эга бўлдик. Миллий қадриятларимизнинг кўпқиррали фалсафий жиҳатларини янгича дунёқараш нуқтаи назаридан таҳлил қилишимиз учун имкон туғилди. Жумладан, 1928 йилда Ҳоди Зариф ташаббуси билан дostonни ёзиб олган Маҳмуд Зариф матни яқин 70 йилдан кейингина тўлиқ тарзда дунё юзини кўрди: «Алломиш» дostonини 1998 йилда «Шарқ» матбаа концерни қайта нашр этди— айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи Маҳмуд Зарифов. Нашрга тайёрловчилар: Ҳоди Зарифов, Тўра Мирзаев.

Шу боис авваллари бир неча марталаб ўқиган дostonимизни қайтадан ўқиганимиз сари бахшилармисралар заминига сингдириб кетган маънолар маълум бўлмоқда. Дostonда инсон ҳуқуқларининг ҳурмат қилинишига бўлган эътибор тасвири, давлатни бошқариш йўлидаги халқ мулоҳазалари ифодаси, инсон табиатидаги айрим нуқсонларнинг танқид қилиниши, ислом дини тушунчаларининг дoston матни маъзига сингдириб иборилганлиги каби масалалар шулар жумласидандир.

Фикримизча, «Алломиш» дostonида бугунги кун ҳаётимиздаги деярли ҳамма муаммолар ҳақида турли муносабатлар билан фикр билдирилган. Бозордаги савдо-сотиқларни тартибга солишдан тортиб жамоадаги ҳар бир вакилнинг фикрини эшитиш одобигача бўлган тартиблар ўз ифодасини топган.

ДОСТОН

Сўлим оқшом. Қуёш уфққа ёнбошлаган бўлса ҳам атрофдаги тоғларнинг осмонга бўй чўзган чўққилари устидаги оппоқ қорлар, узоқ-яқиндаги сада дарахтлар, адир бўйлаб экилган маккажўхори поялари аниқ кўриниб турибди. Ариқ бўйида ўтирган достон шинавандаларнинг хаёлини жилдираб оқаётган сув узоқ-узоқларга аллалаб олиб кетаётгандай. Улар бугунги кунда кўпчилик юртдошларига тансиқ бўлиб қолган достон тингламоқдалар. Урик (ёки тут, арча)дан ноксимон кичик ўйма қорни устига юпқа тахтачалар қопланган, 50 смча дастадан иборат дўмбирадан таралаётган садолар бутун оламини сирли оҳанглар дунёсига фарқ қилади. Шундай дамларда инсон ўйлари чегара билмайди. Бахшининг кўринишдангина нозик туюлган садобахш бармоқлари пардасиз даста бўйлаб сузар экан, дўмбирани асрлар бўйи авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган куйни эслашга мажбур этмоқда. Эҳе... Бу куйларни кимлар тингламаган дейсиз?... Она элат деб жонини қил устида гаровга қўйган жангчи ҳам, куйи бўйи қўйларининг саноғига етолмаган чўпон ҳам, ҳосил йиғиб ўрим-ўрим буғдойни гарамлаган деҳқон ҳам, ҳаётидан мамнун қария ҳам, турмуш ташвишларига фарқ йилқичи ҳам шу куйнинг гадоси. Чунки бу куй ҳаммага таскин беради, ўтмиш аждодларини эслатади, кўнглида ўзи аниқ ажрата олмайдиган туйғулар ҳосил қилади. Бахши эса дўмбирани чертаверади; унинг ўз хаёллари, режалари бор. Уни ҳам оиласидаги ташвишлар, қувончлар хаёлан жунбушга келтиради. Муаммоларининг ечимини дўмбирадан таралаётган садолардан излайди: Бармоқлари баъзан онгли бошқарилади, баъзан бу бармоқлар ўз ихтиёрлари билан даста бўйлаб сайр қиладилар. Аслини олганда уларни бошқаришга эҳтиёж йўқ. Гўдакликдан дасталарда вояга етган бу бармоқлар энг суюкли машғулотлари билан банддирлар.

Кимдир ич-ичидан хўрсиниб қўяди, кимдир бошини тебратиб куйга маст бўлади. Бахши дўмбира куйини

ниҳоясига етказиб, дoston ижросини бошлайди. Бу пайтда унинг ўнг қўли дўмбиранинг қорни узра зарб бериб, торларни чертиб туради.

«Бурунги ўтган замонда, ўн олти Қўнғирот элида Добонбий деган ўтди. Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан тагин икки ўғил пайдо бўлди: каттаконининг отини Бойбўри қўйди, кичкинасининг отини Бойсари қўйди»,—деб бошлайди бахши ўзининг ҳикоясини. Тингловчилар шу заҳоти бугундан эшитадиган дostonлари «Алпомиш» эканини биладилар. Бу дostonни кўпчилик неча марталаб эшитган бўлса-да, ҳамма дилидан бир қониқиш, мамнуният ўтказди. Сабаби «Алпомиш» ҳеч кимнинг меъдасига тегмаган дoston. Қолаверса, бирон марта уни тўкис бир хил ижро этган бахшининг ўзи йўқ. Албатта, қайсидир воқеани ўзгартириб, қишлоқдаги янгиликлардан қўшиб, кимnidир танқид қилиб, кимnidир Ҳакимбекдек валлааматликда мақтаб айтишади бу дostonни.

Бахши соз чертганда созандадир. Шеъринг парчаларни қўшиқ қилганда хонандадир. Кези келса шоир бўлиб шеърлар тўқийди. Бадий сўз устаси бўлиб ҳикоя ўқийди. Илҳоми жўш уриб қолса, янги дostonни ҳам айтиб юбораверади. Тингловчиларни лол қолдириб овозини тўлқинлантираверади. Алпомиш гапирганда — Алпомишнинг мардлигини, Барчин сўзлаганда — Барчиннинг нозини кўз олдимизда гавдалантиради. Бу санъат турлари жам бўлганда дoston вужудга келади. Айтмоқчи, дoston ҳақида тўкис тасаввур ҳосил қилмоқчи бўлсак, бахшининг тингловчилар ўртасида ўтовда ёки табиат қўйнида дoston ижро этишига гувоҳ бўлмоғимиз лозим. Тингловчилар ҳам дostonнинг фарқига боришлари, яхши ва ўртамиёна бахшини ажрата олишлари керак. Шунда дostonда айтилган лавҳаларга муносабатлар билдирилади. Алпомиш курашда голиб келса, қийқириқлар бўлади. Зиндонда ётганида у билан бирга азоб чекилади. Кўпчилик тингловчилардаги ҳолат бир-бировларига ўтиб умумий кўтаринкилик рўй беради. Хуллас, китобдаги халқ дostonини ўқиш, радиодан бахшини тинглаш, телевидениедан ижрони томоша қилиш билан дoston ҳақида аниқ тасаввур ҳосил бўлмайди. Аммо «ҳечдан кўра ҳеш» деганларидек, имконият йўқ бўлса, китобни ўқиш, радиони тинглаш, телевизордаги кўрсатувни кўриш ҳам «ҳеш»га ўтади, яъни дoston ҳақида қисман бўлса-да бир ёқлама тушунча ҳосил бўлади.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди минглаб йиллар давомида мисқолма-мисқол йиғилиб вужудга келган маданий ва маънавий хазинамиздир. Бундан минг йил олдин Маҳмуд Қошғарий халқ қўшиқлари, ривоятлари, мақолларини тўплаб «Девону луғатит турк» китобига киритган. Уша асарларнинг айримлари ҳанузгача халқ орасида оғзаки тарзда яшаб келмоқда. Ундан кейин юзлаб эртаклар, қўшиқлар, латифалар, топишмоқлар яратилди. Уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳажмга, шаклга, ижро усулига эга бўлиб, алоҳида-алоҳида жанр ҳисобланади. Достонлар ҳам ана шундай жанрлардан биридир. Сўз, мусиқа, қўшиқ, ашула, бадий ўқиш, артистлик санъатлари бирлашган ҳолда намоён бўлгани учун уни халқ оғзаки ижодининг мураккаб жанри деб аташади. Достон илмий адабиётларда синкретик жанр деб ҳам юритилади.

Ўзбекистонда халқ достонлари Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро, Хоразм, Наманган вилоятларида (ва Қорақалпоғистон Республикасида) ижро этилади. Ижрочилар дўмбира, қўбиз, тор, дуторчалиб достон айтадилар. Баъзан гармонь жўрлигида ҳам достон куйланади. Ижро усулига кўра ўзбекларда Самарқанд, Хоразм, Фарғона-Наманган достончилиги анъаналари мавжуд бўлиб, Самарқандда ички бўғиз овозда, Хоразмда очиқ қўшиқ айтиш йўли билан, Наманганда очиқ, аммо қўбизда айтишга мосланган ҳолда куйланади.

Самарқанд достончилигида ҳажм жиҳатдан катта достонлар насрдан ва эпик шеърлардан иборат бўлади. Хоразм достончилигида достонлар насрий парчалар ва лирик шеърӣ парчалардан иборат бўлади. Будостонларнинг ҳажми катта бўлмайди. Наманганда ҳам достонларнинг ҳажми катта бўлмайди, аммо уларнинг матнлари ҳам Самарқанд достончилиги каби насрдан ва эпик шеърӣ парчалардан ташкил топади.

Самарқанд достончилиги анъанасига мансуб «Алпомиш» достонидан бир парча келтирайлик:

«Самарқанднинг миноридай зинкийиб, бути саланглаб,
отнинг остига аймашиб, ўн уч маҳрамини бирга олиб,
Қоражоннинг қаллиққа жўнаб бораётган ери:

Қоражон бек йўлга кирди,
Маҳрамларин бирга олди,
Чилбир чўлига йўл юрди.
Билган энасин сўзини,

Кўрмакчи сарвинозини,
Олмакчи бийнинг қизини!¹

Бу парчада «Самарқанднинг миноридай»... деб бошланадиган қисм насрий ҳисобланади. «Қоражон бек йўлга кирди» эса эпик шеърдир. Эпик шеърда қаҳрамоннинг ҳаракати насрий парчадагидек намоён этилаверади.

Энди Хоразм дostonларидан ҳисобланган «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» дostonидан бир парча оламиз:

«Шоҳсанам Ғарибни бирдан кўради-ю, яна кўздан йўқотиб, қаерга кетганини билмай қолади:

Учирдим шунқор қушимни
Ҳеч бир ерда қарори йўқ.
Во ҳасрато, маҳвошимнинг
То етгунча қарори йўқ»².

Бу парчада «Шоҳсанам Ғарибни...» сўзлари билан бошланувчи матн насрдан иборат. «Учирдим шунқор қушимни» мисраси билан бошланадиган шеър эса Самарқанд дostonчилиги анъанасига тааллуқли «Алпомиш»дан олинган шеърий парчадан фарқ қилади. Агар «Алпомиш»дан олинган шеърий парчада қаҳрамоннинг ҳаракати ҳақида маълумот берилса, яъни Қоражоннинг Барчиной олдига кетиши айтилса, «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» дostonидаги шеърий парчада Шоҳсанамнинг фақат ички кечинмалари баён этилади. Шунинг учун Самарқанд дostonчилигидаги шеърий парчаларни эпик шеър, яъни бирон воқеани ҳикоя қилувчи шеър, Хоразм дostonчилигидаги шеърий парчаларни эса лирик шеър, яъни фақат қаҳрамоннинг ички ҳис-туйғуларинигина ифодаловчи шеър номи билан атаймиз.

Наманган дostonлари анъанасига оид «Замонбек» дostonидан ҳам бир парча келтирайлик:

«Гўрўғли йигитларининг ғайрати келиб, ўтдай тутшиб, Шодмон полвон деган йигит Маманиёз орқасидан қувиб турган жойи экан:

Кўринг Шодмон полвон ишини,
Уни-буни деганига қўймайди,

¹ Алпомиш. Дoston. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов. Нашрга тайёрловчилар: Ҳоди Зарифов, Тўра Мирзаев. Т., «Шарқ», 1998, 50-б. Кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва матнда бетлари кўрсатилади.

² Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. Дoston. Т., «Фан», 1956, 9-б.

Бора қолиб турвайидан ушлайди,
Тақимини бир кўтариб ташлайди»¹.

Бу парчанинг шакли ва мазмунидан маълум бўладики, насрда ҳам, назмда ҳам қаҳрамонлар ҳаракатининг баёни ўз ифодасини топган. Бу жиҳатдан Фарғона дostonчилиги Самарқанд дostonчилиги анъанасига ўхшашдир.

Халқ дostonлари юртимизнинг турли ҳудудларида турлича ижро этилиши, ижро усулларига кўра, ҳатто, бир вилоятнинг ўзида айрим-айрим мактабларга эга бўлишидан ташқари мазмунига кўра ҳам бир неча турларга бўлинади. Таниқли олимлардан В. М. Жирмунский, Ҳ. Т. Зарифов, М. Саидов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқовларнинг кузатишларича халқ дostonларини турларга бўлишда кўпроқ уларнинг мазмуни, қаҳрамонларнинг феъл-атворига эътибор қилиш маъқул. Аммо номлари тилга олинган олимларнинг ҳар бири амалга оширган тасниф бир-биридан қайсидир жиҳатлари билан фарқ қилади. Шунга қарамай дostonларимиз, асосан, қаҳрамонлик, ишқий, жангнома, тарихий каби турларга бўлинишини қайд этиш мумкин. Улардан қаҳрамонлик ва ишқий мавзудагилар кўпроқ тилга олинади. Хусусан, «Равшан», «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам» каби асарлар ишқий, «Алпомиш»га ўхшаганлари қаҳрамонлик дostonлари ҳисобланади.

Халқ дostonларининг ижросида тингловчиларни ҳам эсдан чиқариш мумкин эмас. Бахши ўз тингловчиларининг ижро этилаётган дostonдаги воқеаларга бефарқ эмаслигини сезса, тингловчилар руҳан дostonдаги воқеаларни ҳис этиб эшитаётганини билса, унинг хаёлига янги-янги лавҳалар келади, илҳоми жўшуради ва дoston бадий жиҳатдан гўзаллашиб, мукамаллашиб бораверади. Булардан маълум бўладики, дoston тингловчиларига ва бахшининг кайфиятию илҳомига кўра ҳар гал янгича ижро ва талқин этилади, янгича жило ва жилваларга эга бўлади.

1970 йилнинг қишида Хоразм вилоятининг Урганч шаҳридаги бир воқеани эслайман: урганчлик бахши Қодир созчини тўйга таклиф қилишди. Меҳмон сифатида мен ҳам шу тўйга бордим. Бахши «Ошиқ Фариб

¹ Замонбек. Дoston. «Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари» китобидан олинди. Лйтувчи: Алимқул бахши Ниёзов. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчилар: Т. Ғозибоев, А. Собиров. Наманган, 1993, 93-б.

ва Шоҳсанам» достонини завқ билан бошлади. Аммо тўй қатнашчилари у куйлаётган достонга қизиқиш билан эътибор бермадилар. Йиғилганлар кўпроқ ичкилик ичиш, ўзаро суҳбат билан машғул бўлдилар. Қодир созчининг кайфияти бузилиб, достонни айтишга бўлган иштиёқи дақиқама-дақиқа пасайиб бораётганини аниқ кўриб турдим. Натижада, у соатлаб айтиладиган «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонини бир соатга бормай тугатишга улгурди.

Иккинчи бир воқеани ҳам яхши эслайман. 1992 йилда профессор Муҳаммаднодир Саидов, филология фанлари номзоди Тойир Ҳайдаров билан ҳамкорликда Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод туманига қисқа муддатли экспедицияга бордик. Бизга филология фанлари номзоди, доцент марҳум Абдумўмин Қаҳҳоров ҳамроҳлик қилди. Машҳур Қодир бахшининг тўнғич ўғли Қаҳҳор бахши «Малласавдогар» достонидан парча ижро этди. Буни қарангки, бахши Америка Қўшма Штатларига қилган сафаридан эндигина қайтиб келган экан. Кайфияти жуда яхши, маълум муддат давомида ҳамқишлоқларини соғинган, ҳамқишлоқлари ҳам унинг достон айтишини кўмсаб туришибди. Мана шундай қулай вазиятга тўғри келганимиздан биз мамнун эдик ва бахшидан умидимиз катта эди. Ҳақиқатан ҳам, илҳом билан бошланган ижро машқи ўзининг самарасини берди. Қаҳҳор бахши чавандозларнинг пойгага тайёргарлик кўриш лавҳасини икки соатдан ортиқ вақт давомида куйлади. Пойга иштирокчиларининг ташқи қиёфалари, отларнинг зоти, уларнинг ранглари, қайси пойгаларда ғолиб бўлганлари шу қадар мукаммал таърифланди ва тасвирландики, тингловчилар илҳом билан тўлқинланиб айтаётган бахшини мароқ билан тингладилар. Айни чоқда бахши ижро этаётган достонни мазмунига тингловчиларнинг ҳам номларини қистириб кетди. Айрим кулгили лавҳалар ўйлаб топди. Бу лавҳаларнинг ҳар бирига лойиқ олқишлар олди. Достон ижросини эшитаётган деҳқонободликларда заррача зеркиш кайфиятини биз сезмадик. Бизнингча, ўша куни бахши билан суҳбатда иштирок этган ҳар бир тингловчи достон ижросидан катта таассурот олди.

Маълум бўладики, достон ижроси жуда нозик ижодий жараён бўлиб, бахши бу муддатда ўзига алоҳида эътиборни талаб қиларкан. Шу ўринда яна бир қизиқ воқеани эслашга тўғри келади. 1968 йилда мен Тошкент Давлат университетиде эндигина ўзбек халқ оғ-

заки ижоди фанидан дарс бера бошлаган эдим. Машгулотлардан бирида талабаларга ўзбек сўз санъати хазинасининг бойлигини эътирос билан тушунтириб, дostonлар ҳақида ҳам гапириб бердим. Аммо у пайтларда халқ дostonлари бугунгидек радиога, телевидениеда бахшилар ижросида эшиттирилмасди. Халқ бахшиларининг кўриклари ҳозиргидек уюштирилмасди. Шунинг учун студентлар дostonни бахши ижросида эшитмоқчи ва дoston ижроси жараёнини кўрмоқчи эканликларини билдирдилар. Мен бу истакни профессор Малик Муродовга айтганимда, Қашқадарё вилоятидан тақдир тақозоси билан кўчиб келган Чори бахши Хўжамбердиевнинг Тошкент вилоятидаги Бўка тумани Ҳамза номидаги жамоа хўжалигида бригадир бўлиб ишлаётганини айтдилар. Хоҳлаган пайтда бахшининг уйига меҳмонга боришимиз мумкинлигини ҳам таъкидладилар. Эрта баҳор пайти 10—12 талаба билан бахшиникига меҳмонга бордик. Бир пиёла чойдан сўнг дoston ижроси бошланди. Бахши жуда тўлқинланиб турли дostonлардан парчалар айтдилар. Ҳатто, кеч кириб қолганини ҳам пайқамадик. Мен дoston ижроси пайтида Малик акага кеч кира бошлаганини, Тошкентга қайтиш қийин бўлишини кўзим билан имо қилиб кўрсатдим. Малик ака дostonдан эътиборини чалғитмай бир сония соатларига қараб қўйдилар, холос. Аммо шу ҳаракатнинг ўзи ҳам бахши эътиборидан четда қолмади. Дostonда Гўрўғли Юнус паридан: «Сендан хушрўй пари, мендан бақувват эркак бу дунёда бўлганми?»—деб сўраётган пайти эди. Шу заҳоти Бахши: «Гўрўғли Юнус паридан сўраб турибди. Билмадим на учун Малижон соатига қараб турибди?»—деб даврадаги ҳодисани дostonнинг матнига сингдириб юборди. Бундай ҳолатлар бир дoston ижросида вомида кўплаб учрайди. Бахши ўз тингловчиларини яхши билгани, номма-ном танигани учун дostonни ижро этиш давомида қишлоқ, маҳалла ҳаётига оид воқеаларни эслаб дoston матнига қўшиб юбораверади. Бу усул тингловчиларнинг дostonга бўлган қизиқишини орттириш билан бирга асарнинг эстетик ва тарбиявий қимматини ҳам оширади.

Қадим пайтларда халқ бахшилари махсус дoston айтиш кечаларини уюштирганлар. Бу кечаларда устоз бахшилар, ўрта авлод бахшилари ва шогирд бахшилар иштирок этишлари билан бирга кўплаб мухлис шинавандалар ҳам тўпланган.

Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Пўлкан шоир, Бола бахши—Қурбонназар Абдуллаев, Бўри бахши кабилар устоз шоир сифатида Самарқанд, Қашқадарё, Хоразм, Фарғона водийси ва бошқа вилоятлардаги қишлоқларда ана шундай йиғинларда қатнашганлар. Улар бир-бирларининг исмларини ўта ҳурмат билан тилга олганлар. Достон айтишдаги ўзларининг устунликларини эмас, балки бошқа бахшиларнинг афзал томонларини кўпроқ мақтаганлар. Масалан, Фозил Йўлдош ўғли Эргаш Жуманбулбулнинг муҳаббат достонларини, хусусан, «Равшан»ни яхши айтишини тан олган бўлса, Эргаш Жуманбулбул ўғли Фозил Йўлдошнинг «Алпомиш» достонини айтишига, айниқса, қаҳрамонлик лавҳаларининг жўшқин талқинига қойил қолганини таъкидлаган. Бундай йиғинларни ҳеч иккиланмай халқ достончиларининг «Маҳорат мактаби» деб аташ мумкин. Чунки уларда ҳар бир бахши ўзининг маҳоратини намоён қилиш, достондаги айрим ўринларни ўзига хос усулда ижро этиш орқали синовдан ўтиш имконига эга бўлган. Устоз бахшилар ҳаваскорларга ўзларининг устозлари ҳақида ибратли ҳикоялар сўзлашган. Қайси достонни қаерда айтиш, қандай айтиш юзасидан маслаҳатлар беришган. Зарур ўринларда эса намуна сифатида достондан ижро ҳам кўрсатишган.

Шу ўринда бахши сўзига қисқа изоҳ бериш маъқул бўлади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «бахши» сўзининг уч маъноси кўрсатиб ўтилган: «1. Халқ достонларини куйловчи шоир, оқин... 2. Дуолар ўқиб, дам солиб, ирим-сиримлар қилиб даволовчи табиб... 3. Бухоро хонлигида: қурилиш учун белгиланган маблағларининг ҳисоб-китобини юритувчи лавозимли киши»¹. Ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганган таниқли олимлар: В. М. Жирмунский ва Х. Т. Зарифов «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси»² китобларида 1947 йилдаёқ «Ўзбек тилининг изоҳли луғатидаги фикрни қайд этганлар. Аммо шу билан бирга 1928—1930 йилларда Ўзбекистоннинг Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм, Тошкент вилоятларидаги халқ удумлари, ишончларини ўрганган Леонид Потапов «бахши» сўзи устоз-мураб-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик, I том, М., «Рус тили» нашриёти, 1981, 86-б.

² Жирмунский В. М. и Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1947.

бий маъносида келишини ҳам эслатиб ўтади. Ҳар ҳолда «бахши» сўзи қадимдан ўзбек тилида маълум бўлиб, кўп жиҳатдан эътиборли, айниқса, сўз сеҳридан унумли фойдалана оладиган одамларга нисбатан қўлланган. Достон айтувчи санъаткорларга нисбатан жиров, шoir, созчи каби атамалар ҳам қўлланган. Уларни халқимиз ҳамиша ҳурматлаган, иззатини ўрнига қўйган.

Шундай қилиб, ўзбек халқ оғзаки ижодидаги достонлар матн ва ижро нуқтаи назаридан алоҳида қимматга эга жанр ҳисобланади. Достонлар халқ оғзаки ижодининг маълум тараққиёт босқичидагина шакллангандир. Биз фикр юритмоқчи бўлган «Алпомиш» достони эса ўзбек достончилигининг шоҳ асари ҳисобланади. Бу достон—ўзбек халқининг бутун дунё халқлари маданий ҳазинасига қўшган муносиб ҳиссасидир. Халқ бахшиларининг маҳорат даражаси кўпинча «Алпомиш» достонини ижро этишига қараб белгиланган. Шунинг учун «Алпомиш» халқимизнинг фаҳри, уни ижро этиш бахшиларга маҳорат мезонидир.

ДОСТОННИНГ ЯРАТИЛИШИГА ЧИЗГИЛАР

Қадимги замонларда ота-боболаримиз табиатда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни ўзларининг содда фикр юритишлари асосида изоҳлаганлар. Уларни энг қизиқтирган муаммо дунёнинг қандай пайдо бўлгани эди. Одам қандай пайдо бўлган? Ер юзи, тоғликлар, денгизлар, ўсимликлар қандай пайдо бўлди? Бу саволлар уларнинг дилларига тинчлик бермаган.

Тасаввурларида яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик қарама-қарши тарафда туриб курашадиган кучлар сифатида намоён бўлган. Шундай қилиб, дунёнинг пайдо бўлиши, қуёшнинг чиқиши ва ботиши, фаслларнинг алмашишлари, ер қимирлашлари ҳақида дастлабки ҳикоялар тўқилган. Бундай ҳикояларни ҳозирги илмда мифлар деб аташади. Араб олимлари уларни асотирлар деб аташган. Туркий тилда ҳам уларнинг атамаси бор. Хусусан, Маҳмуд Қошғарий 1076—77 йиллар оралигида ёзиб тугатган «Девону луғатит турк» асарида «сав» сўзига изоҳ беради. Унинг айтишича оталар сўзини эсламоқликни «савлашмак» дейишган экан. Айрим олимлар шунинг учун «сав»ни туркий тилдаги миф билан тенг қўядилар, яъни энг

қадимги ҳикояларни оталаримизнинг сўзлари деб аташ мумкин, деб ҳисоблайдилар. Бутун дунёда биз тилга олган ҳикояларни миф деб юритишгани учун биз ҳам ана шу атамани қўллашни маъқул деб топдик.

Мифларда ота-боболаримизнинг орзулари ҳам акс этган. Улар ўзлари яхши кўрган, ҳурмат қилган одамларнинг қасал бўлмасликларини, уларга қилич, ўқ ўтмаслигини, ўтда ёнмасликларини истаганлар. «Алпомиш» достонида ҳам Ҳақимбек ана шундай хислатларга эга. У достоннинг иккинчи қисмида Сурхайил кампирнинг ҳийла тузоғига илинади: Сурхайил кампир Ҳақимбек ва у билан бирга қалмоқлар юртига келган 41 йигитни алдаб маст қилиб қўяди, улар ётган уйга ўт қўйиб ўлдирилади, аммо Ҳақимбек ёнмайди. Уни чопмоқчи бўладилар, бироқ Ҳақимбекдан қилич ҳам ўтмайди. Ҳақимбекдаги бу хислатлар ўз-ўзидан пайдо бўлган эмасди. Унга исм қўяётган Шоҳимардон пири елкасига панжа урган эди. Бу эса Ҳақимбекнинг Худо ёрлақаган одамлар қаторига қўшилиш белгиси бўлди. «Алпомиш» кўп замонлар диний қарашлар таъсирини ўзига сингдириб бизгача етиб келганлиги, унда мифларни эслатувчи белгилар бўлганлиги сабабли олимлар достоннинг вужудга келиши, яъни шаклланиш илдизлари жуда қадимга бориб тақалишини қайд этадилар.

Достонда бугунги кун нуқтаи назаридан жуда қизиқ ва ҳайратли туюлган яна бир фикр бор. У ҳам бўлса Тойчихон—қалмоқлар юртининг подшоси қўлида хизмат қилаётган 90 алпнинг Барчинойга уйланоқчи бўлишидир. «Тўқсон алпнинг зўри Кўкалдош туриб айтди: “Келган бой, сенинг бир қизинг бор экан, қани, биримизга берасанми, баримизга берасанми? Биримиз олайликми ё баримиз олайликми?”» (59-б.).

Жамият тарихида «полигамия»га асосланган оила тизими бўлган. Полигамия дегани кўп никоҳлилик бўлиб, бир аёл ва бир неча эркакнинг ёки аксинча бир эркак ва бир неча аёлнинг бир оилада ҳаёт кечиришидан иборатдир. Табиийки, бахши ўз ҳаёти тажрибасида бундай оила тарзидан беҳабар бўлган. Хўш, унда достонга бу жумла қандай қилиб сингиб кетди экан? Устига-устак эртаси куни Бойсари олдига келган алплар яна кечагидек: «Қани, келган бой, маслаҳатни қаерга қўйдинг, биримизга бермоқчи бўлдингми, баримизга бермоқчи бўлдингми?» (64-б.)—деб сўрайдилар. Айнан шу гапнинг ўзини Кўкалдош яна Барчинга қа-

рата қайтаради. Шулардан маълумки, бу гап достонда тасодифан пайдо бўлган эмас. Олимларнинг таъкидлашича, «Алпомиш» достони ўтмиш замонларда миф, афсона, эртак тарзида айтиб келинган. Уша пайтларда асарнинг мазмунида юқоридаги лавҳа бўлган. Кейинчалик достон шаклида айтилганда ҳам бахшилар достондаги кескинликни бўрттириш, Барчинга қалмоқ алпларидек (талабгорлар) кўплигини таъкидлаш учун бу лавҳани сақлаб қолган бўлишлари мумкин.

«Алпомиш» достонининг узоқ ўтмишда яратилганини аниқлаш мумкин бўлган яна бир белги бор. У ҳам бўлса, бир неча халқларнинг оғзаки ижодида яқин мазмундаги аслида битта асарнинг бир-бирига ўхшаш номлар билан сақланганидир. Халқ оғзаки ижодини ўрганувчи фольклоршунослик фанида бундай нусхалар версиялар деб аталади. Олимлар «Алпомиш» достонининг тўртта йирик версияси борлигини қайд этадилар. Жумладан, В. М. Жирмунский ўзининг «Турк қаҳрамонлик эпоси» китобида Алпомиш мазмунидаги асарнинг қўнғирот, ўғиз, қипчоқ, олтой версияларини кўрсатиб ўтади¹. Шулардан, асосан, қўнғирот версияси ҳисобланган ўзбек бахшилари куйлаган достон ҳажм ва бадият жиҳатдан мукамалдир. Қолган версияларда кўпроқ эртакка ўхшаш баённи учратамиз. Албатта, асарнинг қимматини унинг эртак ёки достон шаклида экани белгиламайди. Аммо Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» достони воқеаларнинг ҳар тарафлама тўлиқ баён этилиши, асар қаҳрамонларининг хусусиятлари етарли даражада атрофлича ёритилиши, бадий тасвир воситаларининг бойлиги жиҳатдан ажралиб туришини ҳамма олимлар тан олишган ва исботлаб беришган. В. М. Жирмунский «Алпомиш» достонининг ўғиз версияси ҳақида гапирганида, Дадам Қўрқут номини ёдга олади. Туркий халқлар тарихида Дадам Қўрқут номи билан машҳур воқеалар бор. Илмий адабиётларда маълумот берилишича, Қўрқут исми тарихий шахс VII асрда яшаб ўтган. Кейинчалик у туркий халқларнинг миллий қаҳрамонига айланади. Уни табаррук ва азиз ҳомий қаторида кўрадилар. Қадимги китобларда лавҳалар борки, уларда Қўрқут отанинг бирон кимсага: «Исминг-

¹ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Ленинград, «Наука», 1974, 117—348-б.

ни ман бердим, умрингни Оллоҳ берсин», — деб дуо қилгани айтилади. У ҳақдаги ҳикоя ва ривоятлар «Китоби Дадам Қўрқут» номи билан шуҳрат қозонган.

Ҳатто, Алишер Навоий ҳам Дадам Қўрқут ҳақида халқ орасида кўплаб ривоятлар борлигини маълум қилган. Уғиз версиясидаги «Алпомиш» асари эртак жанрида яратилган, Дадам Қўрқутнинг (Алпомишга оталик қилгани қайд этилган. Аммо ўзбек халқи яшаган ҳудудларда Дадам Қўрқут ривоятлари тарқалмаган. Фозил Йўлдошдан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonида Дадам Қўрқут образи ўрнига Шоҳимардон пири — Ҳазрат Алининг иштироки кўрсатиб ўтилган.

Шоҳимардон пири Бойбўри ва Бойсарининг фарзанд тилаб қилган илтижоларини Оллоҳга етказди. Кейинчалик Ҳакимбек, Қалдирғоч, Барчинойларнинг исмларини ҳам у қўяди. Бу лавҳаларни ҳисобга олган ҳолда ҳеч иккиланмай «Алпомиш» дostonининг туркий халқлар орасида пайдо бўлган дастлабки нусхасидаги Дадам Қўрқут ўзбек дostonида Шоҳимардон пири билан алмаштирилган деса бўлади.

Шундай қилиб, «Алпомиш» даставвал миф, афсона, ривоят, эртак тарзида дунёдаги туркий элатлар орасида яратилган, кейинчалик эса ўзбеклар истиқомат қиладиган ҳудудларда дoston шаклида ижро этила бошлаган, деган хулосага келиш мумкин. Профессор Б. Саримсоқов фикрича, дoston жанрининг шаклланиш жараёни ана шу йўсинда амалга ошган¹. «Алпомиш»нинг дoston сифатида шаклланиши бу фикрни тасдиқлайди.

ДОСТОНДА ДАВЛАТ ЮРИТИШ ТАДБИРИ

Халқ оғзаки ижодида ёшларни тарбиялаш, юртнинг тарихидаги муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларга муносабат билдириш ҳамиша долзарб мавзў ҳисобланган. Адолатпарварлик, ҳалоллик, иқтисодий жиҳатдан қийналган инсонларни қўллаб-қувватлаш оғзаки ижодда устувор йўналишларни ташкил этган. Меҳнаткаш омма тасавурида юртни бошқарувчи шахс тахтга ўтиришдан аввал ўзининг бир неча фазилатларини намойиш этиши зарур бўлган. Хусусан, адолатпарварлиги, юртни чет эл босқинчиларидан ҳимоя қила олиши,

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. «Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари» китобида. Т., «Фан», 1981, 97—148-б.

камбағал одамларнинг ҳаётидан хабардор бўлиши шулар жумласидандир. Тахтга ўтириш қонун-қондалари ҳам маълум анъанага боғлиқ эди. Улардан биринчиси, бўлғуси тахт номзодининг адолатли подшоҳ ворисларидан эканлиги, иккинчиси, келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткаш оилага мансуб бўлгани ҳолда ўзини юртбошилиқ иқтидорига эга эканлигини намойиш этиши, учинчиси, давлат қуши учирилганда унинг бошига келиб қўниши, тўртинчиси, ақли, зеҳни, ботирлиги, мардлиги билан ўғил фарзанди йўқ подшоҳнинг қизига уйланиши ва ҳоказолар. Эرتак ва дostonларимизда халқ ҳеч қачон юртни бошқариш вазифасини тасодифий одамга ёки адолатсиз, нопок шахсга кўр-кўрона топширган эмас.

Эпик асарларнинг салмоқли қисмида, албатта, подшоҳ, хон, амир, ҳоким каби образлар мавжуд. Улар ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатларини билдириб ҳурмат топадилар ёки омма қарғишига дучор бўладилар. Биз дoston ва эртақларда, бир томондан, бутун халқнинг бирор кимсага тож-тахтга ўтиришни илтимос қилиш ҳолатини, иккинчи томондан, подшоҳнинг халқ қаҳрига учраб жазоланишини кўра-миз. Ҳар икки ҳолатда ҳам тахтнинг эгалланиши Парвардигорнинг амри, халқнинг хоҳиши билан амалга оширилади. Шундай асарлар борки, уларда давлатни бошқарувчи шахс жазоланади, ҳалок бўлади. Бундан кўринадики, муайян вазиятда халқ истагининг ижобат бўлишини кўриш мумкин. Гўрўғли қирқ йигити билан Чамбил шаҳрига асос солди. Чамбилдаги сиёсий ва маиший ҳаёт Гўрўғлининг давлатни бошқариш иқтидорига боғлиқ бўлди. Тарихий маълумотларга қараганда, қишлоқлардаги адолатталаб йигитлар Гўрўғлини ҳаётда бор деб ўйлаган ва унинг хизматига ўтиш учун яшаб турган жойларини ташлаб кетганлар. Уларнинг фикрича, Гўрўғли меҳнаткаш халқ қадрига етувчи адолатли ҳукмдор бўлган. Унда халқнинг қасосини олиш фазилати ҳам зарур пайтларда кўзга ташланган. Юртимизнинг турли вилоятларидан ўтмишда халқ қасоскорлари сифатида отилиб чиққан Намоз, Ниёз каби халқ қасоскорлари бунга асос бўлган. Биз билдираётган мулоҳазалар Туркистон ўлкасида феодал жамияти вужудга келган, давлат тушунчаси барқарор бўлган даврга мансубдир. Агар биз халқимиз оғзаки ижодидаги эртак ва дostonларни эътибор бериб ўргансак, ҳаётда жамият тушунчаси етарли даражада

қарор топмаган замонлар ҳақида ҳам ҳикоя қилувчи асарлар мавжуд эканлигини кўрамиз. «Алпомиш» достони, бизнингча, ана шундай санъат намуналаридан биридир: Профессор М. Саидов ўзининг «Ўзбек достончилигида бадий маҳорат» асарида биринчи марта бу ҳақда ўз фикрларини баён этган.

У шундай дейди: «...“Алпомиш”да ўзбек халқининг қабилачиликдан феодализмга кўчиш, феодализмнинг дастлабки кунлари тасвир этилганини кўрамиз»¹. Ҳақиқатан ҳам, «Алпомиш» достонида зийрак тингловчи, китобхон Ҳакимбекнинг Бойсин, Қўнғирот юртига биринчи подшоҳлик қилганига амин бўлади. Достоннинг дастлабки қисмида Добонбий, Алпинбий деган юрт бошқарувчиларининг номлари зикр этилган. Шунингдек, «Бойсари бой эди, Бойбўриси шой эди» (14-б.) дейлади. Айни чоқда шой сўзига «шоҳ» деб изоҳ берилди. Бизнингча, мазкур изоҳ достонда акс эттирилган халқ ҳаётини белгиловчи давлат тузумининг маъмурий жиҳатларини аниқ ифодаламайди. Буни қуйидагича мулоҳазалар билан исботлаш мумкин деб ўйлаймиз:

1. Бойбўри Қўнғирот элининг шоҳи бўлса, ҳарқандай шароитда ҳам тўйга келганида унга бўлган муносабат достонда ифодалангани каби бу қадар ёмон даражага етмас эди.

2. Бойбўри подшоҳ сифатида ўз юртидаги фуқаросидан закот талаб қилишига ҳақлидир. Бинобарин, Бойсари закот беришдан бош тортиши мумкин эмас. Бойсари закот тўлашдан бош тортиб қалмоқ юртига кўчиб кетар экан, у закотни ўтмишдан қарор топиб келаётган тартибга нисбатан адолатсизлик деб тушунгани учун унга қарши бош кўтарган ҳисобланади. Халқ достонларида эса бундай ҳаракат, асосан, тақдирланган. Достондаги Бойсарининг фожиали тақдири биз қайд этган анъанага мос келмайди.

3. «Шой» сўзи «Алпомиш» достонида Сурхайил мастонга нисбатан ҳам қўлланилган. Шунингдек, достонда Бойсарининг қалмоқ элидаги мавқеини ҳам бир неча марта «шой» сўзи билан берилганини кўрамиз: «Бойсари ҳам юртнинг шойи» (194-б.).

Маълум бўладики, «шой» сўзи нашрда қайд этилганидак «шоҳ»ни эмас, эл орасида катта обрўга эга

¹ Саидов М. С. Ўзбек халқ достончилигида бадий маҳорат масалалари. Т., «Фан», 1969, 145-б.

бўлган нуфузли одам тушунчасини англатади. Профессор М. Саидов «Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат» рисоласида Ҳакимбекнинг Қўнғирот юртида биринчи марта давлат тизимини вужудга келтириш ҳаракатини амалга оширгани ҳақида кўплаб далилларга муурожаат этган. Бизнингча, Ҳакимбекнинг давлатни бошқариш сиёсати ҳақида фикр юритар эканмиз, бу мулоҳазаларни назарда тутмаслигимиз мумкин эмас.

«Алпомиш» достонида давлатни бошқариш, мамлакатда истиқомат қилувчи фуқаролар билан самарали муносабатда бўлиш, давлатнинг иқтисодий ва сиёсий мавқеини кўтаришга интилиш каби сиёсий масалалар достонда кўп марта ўз ифодасини топган. Уларнинг айримларига муурожаат этамиз.

«Алпомиш» достонининг биринчи қисмида Қўнғирот юртидан қалмоқлар элига бошпана излаб келган Бойсари бошлиқ ўн минг уйли жамоа, бу юртдаги экилган буғдойларни пайҳон қилиб, от-уловига едириб юборади. Бундай жиноятни жазосиз қолдирмаслик учун қалмоқ элининг подшоҳи Тойчихон¹ фармонига биноан Бойсари унинг ҳузурига келтирилади. Бойсарининг ким эканлигини, унинг иқтисодий аҳволи қай даражадалигини билган Тойчихон Бойсарини жазоламайди. Қалмоқларнинг буғдой ҳосили эвазига берадиган солиқларидан ҳам воз кечади. Кўчиб келган Қўнғирот эли одамларини етти йил давомида ҳар қандай солиқлардан озод этади. Айрим китобхонлар бу қарорларни Тойчихоннинг мурувватли, адолатли подшоҳ эканлигини кўрсатувчи далил сифатида қабул қиладилар. Аслини олганда Тойчихон қарорини ўта мураккаб вазиятни ҳисобга олган тажрибали, тадбиркор подшоҳдан кутиш мумкин эди. Тойчихон китобхон ўйлаганчалик содда, мурувватли шоҳ эмас эди. У катта ҳаёт тажрибасини тўплаган устомон шахс сифатида ҳаракат қилади. Бу ерда гап Тойчихоннинг Бойсари билан ўн минг уйли жамоа ҳам келганини баҳолай олишидадир. Маълумки давлатнинг мавқеи аҳолининг сони, иқтисодий имконияти билан боғлиқ. Қўнғирот элидан келган жамоа қалмоқлар юртининг иқтисодий, сиёсий қувватини беқиёс кўтариб юборган эди. Қўн-

¹ Олимлар Чингизхон хонадопидаги мўрул шахзодалари «тойчи» унвонига эга бўлганликларини қайд этганлар. «Тойчи» хитойча «тай-цзи»дап олинган бўлиб, «шаҳзода» маъносини билдирган. Кейинчалик йирик подшоҳлар ўзларини «хонтойчи» деб аташган.

Ғиротликларнинг кўчиб келиши келажакда Тойчихоннинг мавқеини жуда ошириб юборар эди. Давлатининг бойлиги кўпайганлигини тўғри ҳисоблаб чиққан Тойчихон ҳамма солиқлардан аҳолини озод этган эди. Тойчихоннинг ҳақиқий нияти Ҳакимбек томонидан Қўнғирот элини ўз юртига кўчириб олиб кетилаётган пайтда равшан намоён бўлади. Тойчихон энди Алпомиш бошлиқ кўчиб кетаётган элни қалмоқлар юртида олиб қолиш учун лашкар юборади. Чунки у қўғиротликлардек бой жамоанинг ўз тасарруфидан чиқиши давлатининг мавқеини пасайишига олиб келишини тўғри англаб етган эди.

Давлатни бошқарувчи раҳбарнинг асосий фазилатларидан бири айтилган сўзга эгалликдир. Халқ ҳеч қачон сўзида турмайдиган, фикридан тез қайтадиган давлат бошқарувчисини юртбоши сифатида ҳурмат қилмайди. «Алпомиш» достонида бу маҳорат билан ўз ифодасини топади. Ҳакимбек Бойбўрининг умр бўйи интиқлик билан кутган фарзандидир. Одатда бундай фарзанднинг дунёга келиши мамлакат ва халқ ҳаётида кескин ўзгаришларни тақозо этади. Ҳакимбек Қўнғирот юртининг тақдирида давлат ташкил қилувчи арбоб сифатида намоён бўлади. У илмли бўлгани учун закот тушунчасини топади. Закот эса профессор М. Саидов фикрича давлат вужудга келишидаги дастлабки белги эди. Ҳакимбек ўз режасини амалга ошириш учун Қалмоқ юртига кўчган ўн минг уйли ҳамюртларини Қўнғиротга қайтариб келишга қарор қилади. Барчинга уйланиш ҳам қонуний жиҳатдан Ҳакимбекка Бойсарига қарашли юрт қисминини эгаллаш имконини берар эди. Шундай қилиб, кўчиб кетган жамоани қайтариш бир томондан Ҳакимбекка юртнинг ҳақиқий эгаси бўлиши учун маънавий ҳуқуқни беради. Иккинчи томондан Барчинга уйланиш Бойсари элига ворислик қилиш имконини яратади.

Достонда подшоҳ бўлувчи шахснинг жисмоний жиҳатдан ҳам бир қатор талабларга жавоб бериши лозимлигини ифодаловчи тушунча ҳам бор. Бу тушунча Барчин шартларини амалга оширишда аниқ сезилади.

«Алпомиш» достонида юртга бошчилик қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахсга нисбатан халқнинг алоҳида ҳурматда бўлиши таъкидланади. Алпомиш етти йиллик зиндон азобидан қутулганидан сўнг Тойчихон ва унинг лашкарини енгади. Унинг олдида қалмоқлар юртига кимни подшоҳ қилиб қўйиш масаласи кўндаланг бўлиб

туради. Халқ ижодкорлари дostonда ана шундай мураккаб вазиятни акс эттириш билан ҳам ўзларининг нақадар етук сиёсатдон эканликларини кўрсата олганлар. Чунки Алпомишнинг ўзи бу юртга подшоҳлик қила олмас эди. Уни Ултонтоз ҳукмронлиги остида эзилаётган қўнғиротликлар кутар эдилар. Айни пайтда Қалмоқ юртидан ҳам давлатни бошқара оладиган биронта одам топилмайди. Шундай вазиятда китобхон эътиборини Қайқубод ўзига жалб этади. Халқ салоҳиятига шунинг учун ҳам тасаннолар айтишга мажбур бўласаяки, Қалмоқ юртига Алпомишдан олдин Тойчихоннинг қизи Тавка ойим таърифини эшитиб келган Қайқубод тахтга ўтириш шарафига муяссар бўлади. Бу ишни амалга оширишда айрим тўсиқлар бор эди. Биринчидан, Қайқубод Қўнғирот элининг фарзанди. Агар у зўрлик билан Тойчихон тахтини эгалласа, дostonда босқинчилик сиёсати амалга ошган бўлар эди. Бундан ташқари Қайқубод эл орасида ақл ва жисмоний қувват жиҳатдан тан олиниб, тилга тушган эмасди. Иккинчидан, Қайқубод кўп йиллардан буён чўпонлик билан кун кўриб юрган оддий бир хизматкор эди. Уни тўғридан тўғри тахтга ўтқазиш маънавий ҳуқуқсиз одамни подшоҳ қилиш билан тенг бўларди. Учинчидан, Алпомиш зиндондан қутулиб чиқса, Тавка ойимга уйланиш ваъдасини берган эди. Хуллас, бу тўсиқлар Алпомишнинг тадбиркорлик билан иш кўришини тақозо этарди. Алпомиш бу муаммоларни зудлик билан ҳам оқилона, ҳам самарали ҳал қилиш йўлини топади. Жумладан, Қайқубоднинг бошига ёпиштирилган қўйнинг ошқозони ивителиб, ювиб ташланганидан сўнгу келишган йигитга айланади. Тавка ойим ўз ихтиёри билан Алпомишдан уни афзал кўради, унга турмушга чиқиш истагини билдиради. Қайқубод Тавка ойимга уйланади. Энди у Тавка ойимнинг эри сифатида қалмоқлар мамлакатининг подшоҳи бўлиши мумкин эди. Ундан ташқари, Алпомиш ўйлаб топган тадбирга биноан Қайқубод атайин Алпомишни бадном қилади. У дўқ-пўписалар билан эл олдида Алпомишни қўрқитади. Атрофдаги одамлар Қайқубоднинг Алпомишдан бақувват эканлигига гувоҳ бўладилар. Бу сиёсат Алпомиш томонидан ўйлаб топилган ҳийла эди. Шундай қилиб, Қайқубод Алпомишни жисмоний жиҳатдан “енгади” ва подшоҳлик қилишга лойиқ эканини кўрсатади. Бу ечим дostonнинг дастлабки қисмидаёқ режалаштирилган эди. Асар охирида ана шу режа усталик

билан жорий этилгач, қалмоқлар юртига Кайқубоддан бошқа одамнинг шоҳлик қилишига имкон қолмайди. Демак, дostonнинг бошланиш қисмидаги режа ўзининг ечимини топади. Алпомиш қалмоқларнинг Кайқубодга тўлиқ бўйсунганини таъминлайди. Бу билан Тойчихон элининг эндиликда Алпомишга қарашли эканини ҳам асослайди.

Фозил Йўлдош ўғли дostonда давлат бошлиғи томонидан махсус тайинланган одам савдо-сотиқ ишларини муттасил назорат қилиши лозимлигини ҳам унутмаган. Маълумки, Шарқ мамлакатларида бозор эл-юртнинг ризқ-рўзи, томир қони билан тенг кўрилган. Лекин бозор бор жойда ҳамиша қаллоблик, хиёнат, аҳолини алдаш ниятида юривчилар бўлади. Тойчихон юртида подшоҳнинг қизи Тавка ойим янги бозордаги савдони бошқаради. Бу муҳим вазифани бажаришда унга ёнидаги қирқ канизи ёрдам беради. Уларнинг ҳар бири алоҳида ўз зиммасига юклатилган вазифани бажаради. Бозордаги тарозиларнинг тошини назорат қилиш, тоши енгил чиққан қассобларнинг таъзирини бериш, бўйи ва энига ўлчанадиган молларнинг қаламисини — ҳозирги кун тушунчаси билан метрини текшириш, ўлчовдан кам келганига чора кўриш, қўй бозорларидаги аҳвол билан танишиш ҳақидаги лавҳалар гўё «Алпомиш»нинг бу масалаларга бугунги кун талаблари билан ёндошгандек туйғуни ҳосил қилади.

Бахши одатда бирон фикрни ўз ҳолича, шунчаки истак билан дostonга киритмайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ижрочи ҳамиша атрофдаги тингловчиларнинг руҳини, истаги ва хоҳишини ҳисобга олиб борган. Шунинг учун ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, ё дoston ёзиб олинган даврда бозордаги олди-соттилар жараёнида кўп камчиликлар рўй берган, ёки дoston айтилган ҳудудда бозорни назорат қилишга эҳтиёж сезилган. Ҳатто, дostonнинг ижроси давомида бозорни назорат қилишга масъул шахснинг тингловчилар орасида бор эканини ҳам тахмин қилиш мумкин. Ҳар ҳолда бозорни текшириш лавҳаси каби ўта ҳаётий воқеаларнинг дoston мазмунидан ўрин олиши тасодифий эмас. Бу лавҳа билан давлатнинг яна бир вазифаси: ўз тасарруфидаги ҳудудларда бозорларни доимий назорат остида тутиш лозимлиги таъкидланади.

Шу билан бирга Тавка ойимнинг бозордаги муносабатларга бошчилик қилиши асарни ўрганадиган мутахассисларнинг эътиборини бошқа жиҳатдан ҳам ўзига,

жалб қилиб келмоқда. Гап шундаки, Алпомишнинг юрти Бойсин, Қўнғирот деб аталади. Ўзбек номи билан аталувчи халқ шу ерларда истиқомат қилади. Қалмоқлар юрти олти ойлик йўл нарида жойлашган бўлиб, у ерлардаги ҳаёт тарзи дoston мазмунига кўра даштодаларини эслатиши керак. Дostonда ўзбекнинг одатлари, расм-русмлари, кийиниши, ўтовларни безаши қайта-қайта тилга олинади ва шу йўл билан турмуш даражасининг юқорироқ экани таъкидлангандек бўлади. Аммо бу фикрга қарама-қарши мулоҳаза юритиш учун ҳам асослар йўқ эмас. Биз биламизки, ўтроқ ҳаёт кечириш, экин-экиш ва деҳқончилик билан машғул бўлиш кўчманчиликдан маълум даражада юқори туради. Дostonнинг биринчи қисмида Бойсари одамлари Тойчихон юртидаги экин-тикинларни табиий ўсаётган ўт ҳисоблаб чорвасига едириб юбориши воқеаси Бойсин, Қўнғирот элининг турмуш даражасига аниқлик киритишни тақозо қилади.

Шунингдек, дostonда қалмоқлар юртидаги подшоҳнинг давлатни аниқ бошқариш усуллари тўлиқ ифодаланган. Бу элда солиқ олинади. Солиқнинг ҳажми ва миқдори бор. Аммо Бойсин элида ҳали бундай тушунчалар аниқ шаклланмаган. Қолаверса, биз юқорида қайд этганимиз бозорни бошқариш ҳақидаги фикрларни бойсинликларга татбиқ этиш ҳам ортиқчадек туюлади. Булар хусусида тингловчи тўлиқ ва атрофлича фикр юритиб, дoston тасвирларига ҳайрон қолиши мумкин. Дostonда ўзбеклар билан қалмоқлар турмушининг бу тарзда белгиланиши халқ ижодидаги шартлилик натижасидир.

Мазкур лавҳа кўчманчи ўзбекларнинг қўшни ўтроқ халқ билан қадимдан ижтимоий, маиший муносабатда бўлганлигини тасдиқлайди.

Ҳеч бир халқ бошқалардан ўзини кам билмайди, балки имкон борича устунлигини таъкидлашга уринади. Шундан бўлса керак, дostonчи ўтроқ халқ билан муомала ҳақида ҳикоя қилганида бойсинликлар турмуш тарзини камситмаслик йўлини танлайди. Кези келганда «қалмоқ» сўзига урғу бериб, «ўзбек»ни устун қўяди. Бунинг ўстига дostonни ижро этаётган даврда ўтроқ халқ билан ёнма-ён аралаш яшаётганини, тингловчилар орасида уларнинг вакиллари ҳам иштирок этишини эътибордан соқит қилмайди. Шу сабабли ҳам дostonчилар ўтроқ турмуш тарзига эга бўлган халқни Бойсин, Қўнғирот элининг эски ғаними

қалмоқ ном билан атаган. Ҳар ҳолда бу муаммонинг ҳақиқати тўлиқ ҳал этилмаганини кўрсатиб ўтиш лозим.

Билинганча, дostonдаги давлатни бошқариш сиёсати исарининг сўнгги қисмида алоҳида ўрин эгаллаган. Маълумки, халқимиз тарихидаги жуда кўп кўнгилисиз воқеалар подшоҳларнинг атрофларидаги эгри кўнгилли одамлар ғийбатларига қулоқ солишлари оқибатида рўй берган. Ўз пайтида Алишер Навоий ҳам қуйидаги байтни бежиз ёзмаган бўлса керак:

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш не тонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар руҳдек қироқ.

Буюк шоиримиз бу байтда подшоҳлар ёнини ҳаром ишлар билан машғул бўлган, турли нотўғри йўллар билан кун кўрувчи фарзин каби одамларнинг эгаллаб олганидан ажабланиш керак эмаслигини, шоҳлар ҳаммиша оқил ва ҳақиқатпарвар одамларни шахмат тахтасидаги рух каби узоқда тутишини ўта гўзал кўринишда ифода этган. Фозил Йўлдош ўғли куйлаган дoston нусхасида давлатни бошқариш масъулиятини ўз зиммасига олган шахс ўз юртида рўй бераётган ҳар бир воқеа, ҳодисадан шахсан ўзи хабардор бўлиши лозимлиги таъкидланади. Мунофиқ одамларни биронининг етказган хабарига қараб эмас, ўзи ишониб комил бўлган далил асосида жазолаш кераклиги уқтирилади. Алпомиш етти йил зиндонда ётганидан сўнг Қўнғиротда рўй берган кўнгилисиз ўзгаришларни ўз кўзи билан кўриши заруратини ҳис қилади. Етти йил муддат давомида синглиси Қалдирғоч, дўсти Қоражон, хотини Барчиной, отаси, онаси ва бошқа яқинлари хўрланган эдилар. Алпомиш тарафидаги одамлардан биронтаси Ултонтоз зулмидан қочиб қутулолган эмасди. Шу боис Ултонтоз билан Барчин тўйи устига етиб келган бўлишига қарамай, дўст ва душманни аниқ ажратиш олиш учун Қултой қиёфасида тўйга кириб боради. Ҳатто, тўйда Ултонтознинг онаси Бодомбикач билан айтишувга киришади. Ёдгорнинг ҳақоратланишига, Барчинойнинг ўз хоҳишига қарши ҳолда турмушга чиқаётганига, атрофдаги одамларнинг зўрлик билан юртни бошқариш ҳуқуқини тортиб олган Ултонтозга бўлган муносабатига ўзи гувоҳ бўлади. Ана шундан сўнг ўзининг ким эканлигини тўй иштирокчиларига тапитади. Ҳақиқатнинг ғалаба қилишига қўнғиротлик-

ларнигина эмас дoston тингловчиларини ҳам ишонтиради.

Халқ ижодкорлари Алпомишнинг тўйга кетавериш йўлида ва тўйхонада феъл-атвор жиҳатдан тамомила бошқа одам қилиб кўрсатиш устида жиддий ҳаракат қилганини ҳис этиш қийин эмас. Биз бу ўринда Алпомишнинг тўйга кетаётган хотинлар тугунларидаги сомсаларни бошқа нарсалар билан алиштириб қўйганлигини, ўзини ақлий жиҳатдан заиф одам қилиб кўрсатишга уринганини, тўйда Қултой қиёфасида одамларни кулдирганини назарда тутамиз. Энг муҳими, Алпомиш бу лавҳаларда давлатни бошқариш юртбошидан жуда кўп тадбиркорликни талаб қилишини, у ақлий, жисмоний жиҳатдан мукамал инсон бўлиши кераклигини таъкидлагандек туюлади. Агар «Алпомиш» дostonини эшитишда ўтмишда хонлиқнинг Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё атрофидаги ҳукмдор ва амалдорлари ҳам қатнашганликларини назарда тутсак, бундай лавҳаларнинг ҳаётийлигини, жуда муҳим амалий-тарбиявий аҳамиятга эга эканини тушуниб оламиз.

Шундай қилиб, «Алпомиш» дostonида подшоҳлар амал қилиши лозим бўлган жуда кўп муаммолар ўз ифодасини топган ва ўзига хос гўзал ечимлар билан халққа тақдим этилган. Бундай лавҳалар дostonинг ҳаётий аҳамиятини оширишда, унга нисбатан қизиқиш даражасини таъминлашда муҳим аҳамият касб этган.

ИНСОН ЭРКИН ҚУЙЛАЙМАН АБАД

Эрк—инсон учун энг буюк неъмат. Эрксиз инсон — озод қушнинг чексиз осмон қучоғида яйраб учиш имконидан маҳрум бўлгандек ҳолатдadir. Шунинг учун ҳам инсон истаги, хоҳишининг амалга ошиши, кўнглида пайдо бўлган режани амалга ошириши учун имкон берилиши эрк белгисидир. Ориятнинг ерга урилиши, номуснинг поймол этилиши, ҳақоратланиш, нафақат эркиннинг жиловланиши, балки таҳқирланиши ҳамдир. Биз кўпинча дилдаги сўзни айта олиш эркинлик гаштини суриш эканини ҳис этмаймиз. Шу боис халқимиз оғзаки ижодидаги биронта асар йўқки, унда инсон ғурури тупроққа белансин. Биронта асар йўқки, одам шахсияти хор этилсин. Агар шундай лавҳа ўрин олган тақдирда ҳам унинг заминида, албатта, муҳим бир фалсафий фикр сингдирилган бўлади. Айниқса, эпик асар-

ларда инсон ғурури, шахс орияти, қабул қилинган ҳаётий қарор ҳамиша ҳурмат билан тилга олинади.

«Алломиш» достонида, бизнингча, шахс эрки муаммоси бир неча йўналишларда ўз ечимини топган. Улардан бири сўз эркинлигидир. Достондаги воқеаларни таҳлил этар эканмиз, асар иштирокчиларининг айтмоқчи бўлган гапларини, фикрларини ҳадиксирамай, иқтисодий ва сиёсий тўсиқларни ҳис этмай иккиланмасдан ифода эта олганликларига гувоҳ бўламиз. Бу фазилат достоннинг дастлабки қисмидаёқ кўзга ташланади. Маълумки, Бойбўри билан Бойсари ўн олти уруғ Қўнғирот элида энг обрўли одамлардан эдилар. Уларнинг ота-боболари шу элнинг юртбошиси бўлиб ўтганлар. Элни бошқариш навбати Бойбўри ва Бойсариларга келганда, оилавий инқироз хавфи пайдо бўлади: улар фарзанд кўрмайдилар. Халқимизда фарзандсизлик фожиа ҳисобланади. Омма фарзандсиз кишига ҳам ачинади, ҳам маълум даражада ундан ўзини олиб қочади. Достон мазмуни Добонбий авлодидаги айнан ана шу фарзандсизлик муаммосидан бошланади.

Халқ ижодида ҳамиша узоқ муддат кутилган фарзанд ўзи туғилган муҳитда кескин ўзгаришлар қилувчи хислатга эга бўлади. Шунинг учун ҳам Добонбийнинг Алпинбий деган ўғил кўриши, Алпинбийнинг Бойбўри ва Бойсари исмли фарзандли бўлиши ҳаётнинг бир маромда давом этаётганини англатар эди. Агар Ҳакимбек ҳам ўз отаси, бобоси каби дунёга келганида, у ҳақда алоҳида достон яратишнинг ҳожати ҳам бўлмасди. Бинобарин, Ҳакимбекнинг туғилишига алоҳида эътибор берилиши табиийдир.

Достон ижодкори—халқ Бойбўри билан Бойсарида фарзанд кўриш иштиёқи ва заруратини алоҳида уйғотиш учун уларнинг чўпарон тўйга келишлари лавҳасини тақдим қилади. Асосий мақсад Бойбўри ва Бойсарига эндиликда фарзандсиз ҳаёт кечириш мумкин эмаслигини уқтириш, уларни кескин ҳаракатларга давват этиш эди. Иккинчидан, Ҳакимбек, Қалдирғоч, Барчинойнинг туғилиши аввалги авлодларнинг ҳаётга келиши каби оддий ҳол эмаслигини таъкидлаш эди. Шу сабабдан тўйга келган ака-укалар бу сафар ҳар галгидек ҳурмат-иззатга эга бўлмайдилар. Ҳатто, ўзларининг келганларидан тўй эгалари беҳабармикан, деган хаёлга ҳам борадилар. Ана шу ўринда халқимизда «Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб» деганларидек, пойга бетда турган чапанитоб бойвачча ака-ука-

нинг нафсониятига, ориятига тегадиган ҳақ гапни айтади. Агар дostonнинг биринчи саҳифасидаги булавҳага эътибор қилсак, ижодкор ундаги ҳар бир ҳаракатни ўта топқирлик билан тузилган режа асосида амалга оширганини сезамиз. Биринчидан, Бойбўри ва Бойсарига оғир ботадиган гап «пойга бетдан» чиқади. Яъни бу гапни алоҳида нуфузга эга бўлган шахс эмас, ҳамма қатори тўйга келган-кетганни кузатиб турган, тўй хизматида бўлган оддий одам айтган. Иккинчидан, бу шахс оддий бўлиб, жуда фақирлар қаторида қолиб кетган ҳам эмас, балки «бойвачча». Демак, у юртнинг Бойбўри ва Бойсаридан сўнг юртбошилиқ маънавий ҳуқуқсиз одам томонидан эгалланишини истамайди. Учинчидан, «чапанитоб» одамгина ўзидан юқори поғона мавқеига эга одамга ҳақиқатни айта олиши мумкин. Ва, тўртинчидан, у одам ака-уканинг суяк-суягидан ўтиб кетадиган гапни айтиш ҳуқуқига эга. Ҳар қанча оғир бўлса ҳам Бойбўри ва Бойсари ўзларига қарата айтилган кўнгилсиз гап ҳақиқат бўлгани учун эшитишга мажбурлар. Дostonда уларнинг ўксиганлари чўпаронга саксон тилла ташлаганларидан, бедов отларини унсиз «чечиб» уйга етганларидан билинади. Аммо уларнинг биронтаси чапанитоб бойваччанинг сўзларини инкор этмадилар. Бундай гапларни айтишга ҳадди йўқлигини бетига солмадилар. Ҳозирги пайтда дунёдаги илғор ва ривожланган мамлакатларда демократия ҳақида гапириш, такрор-такрор илмий конференциялар ўтказиш одат тусига кирган. Демократик муносабатлар устувор давлатлар ўз иш юритиш, маъмурий раҳбарликни амалга ошириш тизимларидаги аксари муваффақият ва ютуқларни айнан ана шу устуворлик билан изоҳлайдилар. Аммо демократик муносабатларнинг намуналари халқ даҳосининг маҳсули «Алпомиш» сингари асарларда ёрқин тасвирланиб, куйлаб келинганини айрим демократик давлат вакиллари эслармиканлар?!

Дostonда ака-укалар ўртасида закот жанжали бошланганидан сўнг Бойсари ўзига қарашли ўн минг уйли Қўнғирот элини Қалмоқ юртига кўчириб кетиши ёки Бойбўрига закот тўлаб Бойсинда яшашига боши қолиб қолади. Тўғри, агар гап фақат ўзининг оиласига тегишли бўлганида, у бу масалани осонгина ҳал этиши мумкин эди. Аммо ўн минг уйли элнинг тақдирини белгилаш бу қадар осон ҳал этилмайди. Шунинг учун ҳам Бойсари тақдири ҳал этилаётган одамларни жамлаб